

ЗМІСТ ПЕРШИХ ПІДРУЧНИКІВ З ГЕОГРАФІЇ

Статтю присвячено змісту перших підручників з географії, які використовувались в освітніх закладах у XVIII ст. Розглянуто чинники появи цих засобів навчання, підготовлених зарубіжними й вітчизняними авторами. З'ясовано основні елементи їх змісту та простежено еволюцію. Висвітлено питання практичного значення підручників з географії.

Ключові слова: географія, підручник, зміст, засоби навчання.

Передумова написання статті стало недостатнє висвітлення питань змісту перших підручників з географії, які виступають важливим джерелом історико-методичної інформації, оскільки їх еволюція відображає історико-генетичні зв'язки науки та навчального предмета. Крім того, ці засоби навчання є важливим джерелом інформації про розвиток географічних знань, а також про історію та адміністративний устрій держав світу, їх природу, населення і його господарську діяльність.

Питання становлення й розвитку шкільної географії та її забезпечення засобами навчання висвітлено в працях М. Баранського, О. Борзова, А. Баркова, В. Буданова, Л. Весіна, Я. Жупанського, О. Івановського, В. Кістяківського, В. Корнеєва, В. Максаковського, Л. Мельничук, С. Поздняк, А. Сиротенка, І. Шоробури. Зокрема, Л. Весін зробив історичний огляд підручників загальної та російської географії, виданих у 1710–1876 рр. [2].

Мета статті – проаналізувати зміст перших підручників з географії, розглянути чинники, які зумовили їх створення, а також основні елементи змісту; простежити еволюцію цих засобів навчання.

У XVII ст. відомий чеський педагог та мислитель Я.А. Коменський висунув ідею про те, що підручник – це спеціальна книга, складена на основі педагогічних принципів, яка реалізує певний зміст освіти. Вона повинна бути написана доступно, щоб учні розуміли все самі, навіть без учителя [6]. У Росії першими серед видань цивільним шрифтом були праці з математики та географії, оскільки ці галузі науки найбільше розвивалися за часів Петра I [8, с. 22].

Необхідність у підручниках з географії виникла під час реформ, коли почали відкриватись спеціалізовані школи. У січні 1701 р. був виданий указ про заснування в Москві, в Сухаревій башті, школи математичних і навігаційних наук. Спочатку як підручники використовували праці, перекладені з інших мов. У 1710 р. за спеціальним наказом Петра I була оприлюднена книга невідомого нідерландського автора “География, или Краткое земного круга описание” [2]. В ній було розглянуто окремі поняття математичної географії, зокрема, пов'язані з визначенням географічних координат (екватор, полюс, широта, довгота); подано короткі описи відомих на той час частин світу й найбільших держав. Про Америку, зокрема, сказано, що вона відокремлена від інших частин світу “морем-океаном”, відкрив її “Крістофор Колумбус, мешканець італійських країн на службі у гішпанського короля Фердинанда”. З країн Північної Америки названі: “Гішпанія нова і країна Флорида, де людожери” [4]. Дослідження показало, що, крім математичної географії, основний зміст цієї роботи становили досить короткі, різні, поверхові та часом неточні описи.

У 1715 р. навігаційні класи Московської школи було переведене до Петербурга й на їх основі створено Морську академію (Академія морської гвардії). У 1718 р. за розпорядженням Петра I як підручник для цього закладу російською мовою було перекладено працю видатного нідерландського географа того часу Б. Вареніуса (Варена) “Всезагальна географія” (у перекладі вона мала назву “География генеральная, небесный и земноводный круги купно с их свойства и действия в трех книгах описующая”). В ній зроблено спробу створення першої теоретичної концепції фізичної географії на основі існуючих на той час даних. Об’єктом географії Б. Вареніус вважав “земноводну кулю, зовнішню, по-перше, його поверхню...” [1, с. 4]. Він прагнув дати її максимально точний і достовірний опис, а також показати зв’язок між окремими географічними об’єктами в їх просторовому поширенні. Хоча, за визначенням автора, географія – наука математична (вона описує форму, місце, величину і властивості Землі), фактично він розглядає питання, що стосуються, передусім, фізичної географії. Засадами (началами) географії він вважав: по-перше, арифметику, геометрію й тригонометрію (розгляду положень геометрії та тригонометрії, які “учням географії відати личить”, він присвячує окрему главу); по-друге, астрономію (астрономічні правила й теореми); по-третє, мистецтво або іспит (тобто спостереження, чуттєвий досвід). Відмінна риса праці Б. Вареніуса – її прикладне значення. Великого значення він надає побудові та використанню географічних карт, розрахункам відстаней, визначенню координат в інтересах навігації, прокладанню курсу корабля за допомогою компаса.

Аналіз змісту “Всезагальної географії” показує обґрунтованість висновку Л. Весіна, що для учнів ця праця була занадто великою й складною, тому не могла широко використовуватись у навчальних закладах [2].

У той період у Росії використовували й інші підручники зарубіжних авторів. У 1719 р. російською мовою видано поширену за кордоном у кінці XVII ст. працю Я. Гюбнера “Земноводного круга краткое описание, из старых и новых географий по вопросам и ответам через Якова Гюбнера собранное”. Її основний зміст становлять ландкарти (сучасною термінологією – географічні карти) і пояснення до них; також є відомості з математичної географії.

У 1739 р. Академією наук було видано перший курс загальної фізичної географії, підготовлений у Росії. Це праця фізика й математика, німця за походженням, Г. Крафта “Руководство к математической и физической географии с употреблением земного глобуса и ландкарт”. Навчальний текст підручника складається з чотирьох частин. Перша присвячена математичній географії; друга має назву “Про фізичну географію”; в третій розглядаються річки, джерела, озера, а також ідеться про властивості морських вод, течії (причини їх не пояснюються), припливи та відливи; четверта присвячена використанню глобуса й ландкарт [5, с. 149].

Про практичне значення “Руководства к математической и физической географии...” свідчить увага, яку Г. Крафт приділяє визначенню географічних координат. Так, він наводить таблицю довгот і широт “шляхетних місць на Землі”, включаючи Київ з координатами $50^{\circ} 30'$ широти і $48^{\circ} 52'$ довготи [7, с. 86–90]. Аналіз змісту роботи показує, що, на відміну від більшості, навіть виданих дещо пізніше, праць, у ній на досить високому науковому рівні розкрито деякі теоретичні основи фізичної географії, порівняно доступно викладено матеріал.

У 1742 р. вийшов перший російський шкільний підручник невідомого автора – “Краткое руководство к географии в пользу учащегося при гимназии юношества”. Виклад матеріалу в ньому “йде за ландкартами, яких усього XVI: I ландкарта

про земне коло, II – про Європу взагалі, з III по XIII – про європейські держави, причому остання присвячена огляду Росії. Ландкарти XIV, XV і XVI відносяться до позаєвропейських країн” [2]. Це говорить про те, що як зразок автор використовував роботу Я. Гюбнера “Земноводного круга краткое описание...”. Наведемо виклад питання та відповіді на нього при описі Африки (ландкарта XV): “Які моря близько Африки примічати необхідно? Вгорі лежить Середземне море; на захід – Атлантичне море; на південь – Ефіопське море; на схід – Чорне море” [3, с. 37].

Російський державний діяч В. Татищев написав “Введение к историческому и географическому описанию Великороссийской империи” (1742–44). Це порівняно невелика праця, яка містить загальні відомості про Росію.

Матеріали предмета було викладено й у “Краткой политической географии, служащей к изъяснению изданного на российском языке небольшого атласа” (1745). Створення цього підручника пов’язане з підготовкою та виданням у 1737 р. академічного атласа. Саме для роботи з ним Академія наук, в особі академіка Х. Вінсгейма (на той час він був одним з керівників Географічного департаменту Академії наук), підготувала “Краткую политическую географию...”.

Висновки. Таким чином, на першому етапі розвитку географічної освіти в навчальних закладах використовували переважно перекладні праці, тексти яких суттєво відрізнялись за змістом, призначенням та походженням. Спочатку це були праці (у тому числі наукові), які не мали на меті виконання освітніх функцій і не призначались для використання на території Росії, але вони містили відомості з математики й математичної географії. Математична географія стала важливим розділом підручників із загальної географії й основою для картографії. Це свідчить про наявність соціального замовлення, який виконувала географія, а також про її практичну цінність.

У подальших дослідженнях необхідно розглянути засоби навчання географії XIX ст.

Список використаної літератури

1. Варениус Б. Всеобщая география Бернарда Варения, пересмотренная Исаком Ньютоном и дополненная Яковом Журейном; переведена с латинского языка на российскую и в некоторых местах присовокуплены примечания / Б. Варениус. – СПб. : При Импер. Акад. наук, 1790. – 647 с.
2. Весин Л.О. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времен Петра Великого по 1876 г. (1710–1876) / Л.О. Весин. – СПб., 1877. – 447 с.
3. Давидсон А. Россия и Южная Африка: три века связей / А. Давидсон, И. Филатова. – М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. – 332 с.
4. Ефимов А.В. Из истории великих русских географических открытий / А.В. Ефимов. – М. : Гос. изд-то географической лит., 1950. – 320 с.
5. Исаченко А.Г. Развитие географических идей / А.Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1971. – 416 с.
6. Коменский Я.А. Великая дидактика / Избранные педагогические сочинения / Я.А. Коменский. – М. : Учпедгиз, 1955. – 651 с.
7. Крафт Г.В. Руководство к математической и физической географии, с употреблением земного глобуса и ландкарт / Г.В. Крафт. – СПб. : При Импер. Акад. наук, 1764. – 354 с.
8. Соколов В. Розвиток громадянського книгодрукування з природничих наук в Україні у XVIII ст. / В. Соколов // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 8. – С. 21–26.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2013.

Стадник О.Г. Содержание первых учебников по географии

Статья посвящена содержанию первых учебников по географии, которые использовались в образовательных учреждениях в XVIII в. Рассмотрены факторы появления этих средств обучения, подготовленных зарубежными и российскими авторами. Установлены основные элементы их содержания и прослежена эволюция. Раскрыты вопросы практического значения учебников географии.

Ключевые слова: география, учебник, содержание, средства обучения.

Stadnyk O. Content of the first textbooks on geography

The article deals with content of the first textbooks on geography, which have been used in educational institutions in the XVIII century. The factors of the emergence of these training tools developed by Russian and foreign authors. The basic elements of their content and traced the evolution. The questions of practical significance of geography textbooks.

It was found that the need for textbooks geography emerged during the reform when began to open special schools. In 1710, by special order of Peter book was published by an unknown Netherlands "Geography or short descriptions circle the earth". It was considered by some notion of mathematical geography, including involving the determination of geographic coordinates (equator, pole, latitude, longitude) were given brief descriptions of known at the time parts of the world and the largest states. The study found that in addition to mathematical geography, the essence of this work consisted of quite short, heterogeneous, surface and when inaccurate descriptions.

In 1718 by order of Peter I in Russian was translated works by eminent geographer Netherlands then B. Varenius (Bernhard Varen) "Geography general". It is the first attempt to create a theoretical concept of physical geography from the then existing data. Analysis "Geography general" shows validity of the conclusion L. Vyesina, that the work was too large and complex, so could not be used widely in schools.

In 1739 the Academy of Sciences published the first course of general physical geography, prepared in Russia. This work is physics and mathematics, a German by birth, Georg Krafft "Guide to the mathematical and physical geography with the use of earth globe and Cards". Training text tutorial is divided into four parts. The first is devoted to mathematical geography, the second physical geography in the third discusses river sources and lakes, as well as talking about the properties of sea water flow, the tides, the fourth is devoted to the use of a globe and maps. Analysis of its contents shows that unlike most even issued later works it at a high scientific level reveals some theoretical foundations of physical geography than the material available.

In 1742 he published the first Russian school textbook unknown author – "A brief guide to the geography in favor of the high school student youth". Materials subject was described in "Concise political geography, which serves to published exposition of the Russian language a small atlas" (1745). Its creation is related to the preparation and publication in 1737 of the academic satir. It is to work with him Academy of Sciences, in the face of academician Christian Winsheim (at that time he was one of the leaders of the Geographical Department of the Academy of Sciences), has produced a "Brief political geography".

Thus, the first stage of geographic education in schools used mostly translated works, the texts of which were significantly different in meaning, purpose and origin. First it was work (including research) that are not meant to perform educational functions and not intended for use in Russia. But they contained information on mathematics and mathematical geography. Mathematical geography was an important section on general geography textbooks and the basis for mapping. This suggests the presence of social order that is executed geography, as well as its practical value.

Key words: geography, textbook, content, learning tools.